

УДК 159.922.63:128

Коваленко-Кобилянська Ірина Генріхівна, кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

e-mail: iringkk@gmail.com

ІНТЕГРАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В СТРУКТУРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ СФЕРИ В ПЕРІОД ГЕРОНТОГЕНЕЗУ

Анотація

У статті представлено результати емпіричного дослідження інтелектуальної сфери в період геронтогенезу, охарактеризовано значення інтегральних процесів (мова, саморегуляція, цілепокладання) як складової частини самоорганізованої інтелектуальної системи. Зазначено, що домінанта в структурі інтегральних процесів є варіативною і зумовлена залежно від вирішення конкретного актуального завдання.

Результати дослідження дають можливість зробити висновок про те, що збіднення мови в період геронтогенезу є не наслідком фізіологічних змін, а результатом зменшення кількості комунікативних зв'язків і зниження їх якості. Зниження рівня самоконтролю в досліджуваному віці є наслідком низки факторів: психологічна неготовність прийняття старості, ейджизм, складна екзистенційна проблема – завершення фізичного життя. У тих групах, де заняття, спрямовані на розвиток самоконтролю, проводилися регулярно, результати оптимізації інтелектуальної сфери досліджуваних збільшилися на 12%, якщо порівнювати з результатами учасників контрольної групи.

Зазначено, що цілепокладання, як інтеграційний процес, формується в результаті домінуючої мотивації, визначаючи специфіку інтелектуальної сфери. Отримані дані дослідження демонструють, що інформація, яка надходить ззовні, співвідноситься з домінуючою мотиваційною потребою, яка виконує роль жорсткого фільтра. Відзначено актуальність означеної

проблеми у зв'язку зі значним збільшенням частки людей похилого віку в соціумі. Результати емпіричного дослідження розвитку інтелектуальної сфери в період геронтогенезу доводять перспективність висхідного розвитку за допомогою актуалізації інтегральних процесів (мовної сфери, уваги, саморегуляції, цілепокладання тощо), які є складовою частиною інтелектуальної сфери як самоорганізованої системи.

Ключові слова: *геронтогенез, інтелект, розвиток, інтегральні процеси*

Коваленко-Кобылянская Ирина Генриховна, кандидат психологических наук, ведущий научный сотрудник лаборатории современных информационных технологий обучения Института психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины

ИНТЕГРАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ В СТРУКТУРЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СФЕРЫ В ПЕРИОД ГЕРОНТОГЕНЕЗА

Аннотация

В статье представлены результаты эмпирического исследования интеллектуальной сферы в период геронтогенеза, охарактеризовано значение интегральных процессов (речь, саморегуляция, целеполагание) как составной части самоорганизующейся интеллектуальной системы. Указано, что доминанта в структуре интегральных процессов является вариативной и обусловлена в зависимости от решения конкретной актуальной задачи.

Результаты исследования позволяют сделать вывод о том, что обеднение речи в период геронтогенеза является не следствием физиологических изменений, а результатом уменьшения количества коммуникативных связей и снижения их качества. Снижение уровня самоконтроля в исследуемом возрасте является следствием ряда факторов: психологическая неготовность принятия старости, эйджизм, сложная экзистенциальная проблема – завершение физической жизни. В тех группах, где занятия, направленные на развитие самоконтроля, проводились

регулярно, результаты оптимизации интеллектуальной сферы исследуемых увеличены на 12% в сравнении с результатами участников контрольной группы.

Указано, что целеполагание, как интеграционный процесс, формируется в результате доминирующей мотивации, определяя специфику интеллектуальной сферы. Полученные данные исследования демонстрируют, что поступающая информация извне соотносится с доминирующей мотивационной потребностью, которая выполняет роль жесткого фильтра. Отмечена актуальность обозначенной проблемы в связи с значительным увеличением доли людей постпенсионного возраста в социуме. Результаты эмпирического исследования развития интеллектуальной сферы в период геронтогенеза доказывают перспективность восходящего развития посредством актуализации интегральных процессов (речевой сферы, внимания, саморегуляции, целеполагания и т.д.), которые являются составной частью интеллектуальной сферы как самоорганизующейся системы.

Ключевые слова: *геронтогенез, интеллект, развитие, интегральные процессы*

Kovalenko-Kobylanska I.G, Candidate of Psychological Sciences (Ph. D.),
Leading Researcher at department of modern information technologies of
education The Institute of Psychology named by G.S. Kostiuk of the National
Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

INTEGRATED PROCESSES IN THE STRUCTURE OF INTELLECTUAL SPHERE IN THE PERIOD OF GERONTOGENESIS

Summary

The article presents the results of empirical study of the intellectual sphere in the period of gerontogenesis; the value of integrated processes (speech, self-regulation, goal-setting) is described as a constituent part of the self-organizing intellectual system. It is indicated that the dominant in the structure of integrated

processes is variable and is determined in terms of the solution of a particular urgent problem.

The results of the study lead to the conclusion that the poverty of speech during the period of gerontogenesis is not a consequence of physiological changes, but the result of a reduction in the number of communication links and a decrease in their quality. Decrease in the level of self-control at the studied age is a consequence of a number of factors: psychological unpreparedness of accepting the old age, ageism, a complex existential problem - the completion of physical life. In those groups where activities aimed at developing self-control were conducted regularly, the results of optimization of the intellectual sphere of the subjects were increased by 12% in comparison with the results of participants in the control group.

It is pointed out that goal-setting, as an integration process, is formed as a result of dominant motivation, defining the specifics of the intellectual sphere. The obtained study data show that incoming information from the outside correlates with the dominant motivational need, which acts as a rigid filter. The urgency of the indicated problem is noted in connection with a significant increase in the proportion of people of post-retirement age in society. The results of an empirical study of the intellectual sphere development during the period of gerontogenesis prove the prospects of upward development through the actualization of integrated processes (speech sphere, attention, self-regulation, goal-setting, etc.) that are a constituent part of the intellectual sphere as a self-organizing system.

Keywords: *gerontogenesis, intellect, development, integrated processes*

Постановка проблеми і актуальність дослідження. Складовою частиною інтелектуальної системи є низка психічних процесів, що охоплюють всі рівні і структури розвитку психіки (увага, мова та ін.), які класифікуються як інтегральні процеси [3; 6; 10]. У цілому феномен інтегральних процесів, що виконують регулятивну функцію, представлений системою структур, які перетинаються і одночасно співіснують, при яких

визначення домінанти одного процесу над іншим варіює залежно від необхідності вирішення конкретної проблеми. До структури інтегральних процесів дослідники включають також самоконтроль, цілепокладання, антиципацію, прийняття рішень тощо [6; 8; 9; 11]. А. Карпов розглядає інтегративні процеси в якості об'єктивної основи сукупності метакогнітивних процесів, відзначаючи, що вони мають більш високий рівень узагальненості [2; 3].

Дослідження проблеми інтегральних процесів у структурі інтелекту зумовлені необхідністю формування цілісного уявлення про динамічно змінювану структуру інтелекту на різних етапах онтогенезу, а актуальність дослідження зазначеної сфери в період геронтогенезу обумовлена тенденцією до значного збільшення частки людей постпенсійного віку в соціумі [1; 2; 4; 5; 7].

Мета статті. Охарактеризувати специфіку низки інтегральних процесів у період геронтогенезу, які є структурними елементами інтелектуальної сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження інтегральних процесів психіки людини є складною проблемою, вирішення якої здійснюється дослідниками залежно від належності їх до конкретної школи або напрямку, що дає можливість проводити наукові дискусії на цю тему. Зазначену проблему досліджували Дж. Флейвелл, А. Браун, Р. Ключев, Д. Ригли, П. Шетц, Р. Гланц, М. Холодная, А. Карпов, І. Скитяєва, М. Смульсон та інші.

Виклад основного експериментального матеріалу. У лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України проведено дослідження інтелектуального потенціалу людини в період геронтогенезу. В експерименті взяли участь 257 людей віком від 56 до 97 років, різного соціального статусу, освіти і сімейного стану. 58% досліджуваних – жінки, 42% – чоловіки. Учасники експерименту – жителі пансіонату для ветеранів праці та клієнти відділень

денного перебування територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів.

Важливу інтегративну функцію у формуванні інтелектуальної сфери виконує мова, яка філо- і онтогенетично пов'язана з мисленнєвими процесами, що дало можливість у ході дослідження розглядати специфіку мовної сфери (письмової та усної) учасників проекту в якості одного з індикаторів особливостей їхнього інтелектуального розвитку. Відсутність даних динаміки мовної сфери досліджуваних упродовж онтогенезу дало нам змогу спиратися на їхні суб'єктивні оцінки зміни своєї здатності до вербалізації в період старіння. Для цього респондентам було запропоновано завдання, за допомогою яких вони мали можливість означити динаміку змін своєї мовної сфери з періоду найвищого розвитку у них зазначених здібностей до моменту участі в проекті. 98% від загальної кількості учасників проекту охарактеризували динаміку мовної сфери як деградаційний процес, при якому показники зниження вербалізації варіювали від 5% до 48%. Динаміку зміни писемного мовлення відзначено в межах 2-15% зниження рівня, деякі досліджувані аргументували дисбаланс усного та писемного мовлення, наприклад, тим, що «ніколи не вміли красиво викладати думки письмово» і т. ін. Найбільш суттєве збіднення мови констатували у себе ті досліджувані, які постійно проживали в пансіонаті для ветеранів праці (99% учасників), дещо кращі результати відзначено у досліджуваних, які відвідують територіальні центри денного перебування пенсіонерів (87% респондентів). Тільки 2% від загальної кількості всіх досліджуваних відзначили відсутність зниження функцій мовної сфери. Представники цієї умовної групи мали різний рівень освіти, широкі соціальні контакти і відзначали для себе період старіння як можливість реалізації тих здібностей, на які «раніше у них не було часу».

З огляду на, що мислення реалізується в конкретних формах (судження, умовивід), які є завершенням будь-якого розумового процесу і формуються в результаті вирішення суб'єктом актуального завдання, ми запропонували

досліджуваним низку завдань для оптимізації мовної сфери. Заняття проводили в тренінгових групах та індивідуально протягом трьох місяців два-три рази на тиждень, що дало нам можливість дослідити динаміку формування специфіки суджень та умовиводів досліджуваних. В результаті участі в коригувальній частині проекту у всіх досліджуваних відзначено висхідну динаміку розвитку мовної сфери з різним ступенем успішності. Основна складність в оптимізації вербальних здібностей досліджуваних – вплив соціальних стереотипів та установок про безумовне зниження інтелектуального потенціалу людини у зв'язку з її старінням.

За результатами дослідження можна стверджувати, що оптимізація мовної сфери стала важливим фактором актуалізації інтелектуального потенціалу в пізньому віці, що було зафіксовано об'єктивно (результати тестування) і суб'єктивно (оцінками досліджуваних). Результати дослідження констатують, що збіднення мови в період геронтогенезу є не стільки наслідком фізіологічних змін у результаті старіння організму, скільки результатом зменшення кількості комунікативних зв'язків і зниження їх якості внаслідок недостатньої соціальної активності (аж до соціальної депривації) людей пізнього віку і є зворотним процесом при відповідних умовах.

До інтегральних процесів, які сприяють оптимальній реалізації інтелектуального потенціалу, також належить здатність людини до самоконтролю, який пов'язаний з процесами саморегуляції, що мають у період геронтогенезу певну специфіку: проблеми підвищеного рівня дратівливості, нетерплячості, недостатньої здатності до розслаблення, загального зниження продуктивності діяльності та ін. Перераховані вище прояви зниження рівня самоконтролю учасників проекту можна класифікувати як конфліктогени, які не тільки сприяли розвитку міжособистісних конфліктів, а й прояву елементів аутоагресії, який виражався у надмірній самокритичності, самоосуді під час виконання тренінгових завдань, що було зафіксовано під час проведення дослідження.

Було відзначено випадки відмови від виконання тих завдань, які характеризувалися досліджуваними як «цікаві і потрібні», але їх тривалість здавалася учасникам експерименту (із значно зниженим рівнем самоконтролю) надмірною.

Зниження рівня самоконтролю є наслідком низки об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких: психологічна неготовність прийняття старості як природного життєвого періоду (особливо в період раннього і середнього геронтогенезу), специфіка соціокультурного оточення старої людини, в якому можуть бути прояви ейджизму, складна екзистенційна проблема – завершення фізичного життя тощо.

Для підвищення рівня самоконтролю досліджуваним було запропоновано ряд занять, серед яких – метод сенсорної репродукції образів та ідеомоторне тренування. Під час виконання цих завдань необхідно було максимально задіяти уяву. Метод сенсорної репродукції образів мав очікуваний позитивний ефект у роботі з учасниками раннього і середнього геронтогенезу, а в роботі з досліджуваними завершального періоду геронтогенезу було відзначено випадки зниження емоційного фону, що (за словами досліджуваних) було викликано усвідомленням неможливості ніколи в майбутньому пережити ті моменти життя, які вони відтворювали у своїй пам'яті. Оптимальний результат для найстарших учасників проекту було відзначено в результаті виконання ними ідеомоторного тренування, при якому було запропоновано виконувати уявні рухи з інтенсивністю, яка сумірна з їхніми реальними можливостями. У тих групах, де заняття, спрямовані на розвиток самоконтролю, проводилися регулярно, чергуючись з виконанням завдань на розвиток когнітивних функцій, результати оптимізації інтелектуальної сфери збільшилися на 17% порівняно з результатами учасників контрольної групи.

Визначаючи специфіку інтелектуальної сфери людини в період геронтогенезу, ми виявили у досліджуваних такі проблеми, як складнощі в постановці цілей, прогнозування результатів своєї діяльності тощо.

Значущим інтеграційним процесом інтелектуальної сфери є здатність до цілепокладання, яке формується в результаті домінуючої мотивації, визначаючи специфіку інтелектуальної діяльності і сприяючи формуванню патернів поведінки. Результати нашого дослідження підтверджують тезу М.Холодної про виокремлення ментального досвіду з числа детермінант (генетичних і середовищних) в якості домінанти, яка сприяє зниженню рівня інтеграції внаслідок посилення взаємозалежності всіх елементів системи [12]. Отримані дані показують, що інформація, яка надходить ззовні, співвідноситься з домінуючою мотиваційною потребою, яка виконує роль жорсткого фільтра.

У цілому мотивація у індивіда в онтогенезі виникає в результаті актуалізації вітальних, соціальних, ідеальних потреб. За результатами дослідження у 99% учасників проекту відзначено домінанти вітальних потреб (внаслідок потреби максимального продовження життя, незважаючи на можливу вербалізацію бажання смерті), які виражені в необхідності безпеки і надійності. Соціальні потреби досліджуваних відзначено в категорії «потреби для себе», наприклад, потреба в самоутвердженні, що у своїй основі завжди передбачає заперечення іншого і є конфліктогенним компонентом. В якості «іншого» у людини в пізньому віці можуть виступати як люди, які живуть нині, так і ті, хто помер кілька десятиків років тому. Для подолання суб'єктивних факторів, представлених у вигляді негативних спогадів, які здатні деформувати бажану Я-концепцію, дієвим методом є робота над спогадами. Основна суть полягає в зміні сприйняття психотравмуючих подій минулого, важливим є визначення повного масштабу події з метою її переосмислення. Означена методика передбачає письмовий виклад проблеми з максимальною деталізацією ситуації з подальшим обговоренням отриманих результатів.

Зниження мотиваційного рівня соціальних потреб у категорії «потреби для інших» можливе в результаті їх знецінення, в тому числі і в результаті недостатньої затребуваності представників досліджуваної когорти

соціокультурним оточенням. Важливо відзначити факт зниження рівня альтруїзму в пізньому віці, що суб'єктивно підтверджено досліджуваними і відзначено в результаті тестування. Так, наприклад, досліджувана в середньому періоді онтогенезу відзначала активне невдоволення з приводу того, що їй доводиться проводити два дні на тиждень з онукою, ряд досліджуваних неодноразово висловлювали задоволення внаслідок отриманої інформації від родичів з приводу того, що в них виникли проблеми матеріального або особистісного характеру. Разом з тим актуалізація соціальних потреб зростає пропорційно до їх адекватної затребуваності з боку соціокультурного оточення, що було неодноразово зафіксовано під час дослідження.

Основні висновки. Результати проведеного емпіричного дослідження розвитку інтелектуальної сфери в період геронтогенезу доводять перспективність висхідного розвитку за допомогою актуалізації інтегральних процесів (мовної сфери, уваги, саморегуляції, визначення мети та ін.), які є складовою частиною інтелектуальної сфери як самоорганізованої системи.

Перспективи використання результатів досліджень. Подальші дослідження специфіки інтелектуальної сфери (зокрема, інтегральних регулятивних процесів) у період геронтогенезу дадуть можливість сформуванню цілісного уявлення про специфіку інтелектуального розвитку людини упродовж усього онтогенезу.

Список використаних джерел

1. Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі : монографія [Електронний ресурс] / М.Л. Смульсон, Ю.М.Лотоцька, М.М.Назар, П.П.Дітюк, І.Г.Коваленко-Кобилянська [та ін.] ; за ред. М. Л. Смульсон. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 221 с. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/10064/>
2. Карпов А.В. Психология сознания: Метасистемный подход / А.В. Карпов. – М.: РАО, 2011. – 1088 с.

3. Карпов А. В., Скитяева И. М. Психология метакогнитивных процессов личности. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2005. – 352 с.
4. Коваленко-Кобилянська І. Г. Суб'єктна активність людини в період геронтогенезу в умовах освітнього простору Інтернет [Електронний ресурс] / // Технології розвитку інтелекту/ Т.2, №2 (13), 2016 – Режим доступу http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/18
5. Коваленко-Кобилянська І. Г. Інтелектуальний розвиток у старості / І.Г.Коваленко-Кобилянська // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – 2015. – Т. II: Психологічна герменевтика. – Випуск 9. – С. 119-129.
6. Корнилов Ю.К. О различиях метакогниций учебной и профессиональной деятельности /Ю.К.Корнилов // Когнитивное обучение: современное состояние и перспективы / Под ред. Т.Галкиной и Э Лоурера. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 1997. – С. 191-200.
7. Лотоцька Ю.М. Психологічна якість життя як наслідок наших виборів [Електронний ресурс] / Ю.М.Лотоцька //Технології розвитку інтелекту. – Т.2, № 5 (16) 2017. – Режим доступу: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/10
8. Пьянкова С.Д. Нелинейность развития как психологический феномен и литературный мотив [Электронный ресурс] / С.Д. Пьянкова // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2009. N 1(3). URL: <http://psystudy.ru>
9. Смульсон М. Л. Розвиток інтелекту та суб'єктності дорослих у віртуальному просторі [Електронний ресурс] / Технології розвитку інтелекту, Т.2, № 2(13), 2016. Режим доступу http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/18
10. Смульсон М.Л. Інтелект і ментальні моделі світу / М.Л. Смульсон // Наукові дослідження когнітивної психології – Острог: Вид-во Національного університету “Острог”, 2009. – Вип.12. – С. 38 – 49.

11. Смульсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту: монографія / М.Л. Смульсон. – К.: Нора-Друк, 2003. – 298 с.

12. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. /М.А.Холодная– Москва – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1997. – 392 с.

References transliterated

1. Intelktual`ny`j rozvy`tok dorosly`x u virtual`nomu osvitr`omu prostori : monografiya [Elektronny`j resurs] / M.L. Smul`son, Yu.M.Lotocz`ka, M.M.Nazar, P.P.Dityuk, I.G.Kovalenko-Koby`lyans`ka [ta in.] ; za red. M. L. Smul`son. – K.: Pedagogichna dumka, 2015. – 221 s. – Rezhym dostupu: <http://lib.iitta.gov.ua/10064/>

2. Karpov A.V. Psihologija soznaniya: Metasistemnyj podhod / A.V. Karpov. – M.: RAO, 2011. – 1088 s.

3. Karpov A. V., Skitjaeva I. M. Psihologija metakognitivnyh processov lichnosti. – M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2005. – 352 s.

4. Kovalenko-Kobylyans"ka I. H. Sub`yektna aktyvnist" lyudyny v period herontohenezu v umovax osvitr`oho prostoru Internet [Elektronnyj resurs] / // Texnologiyi rozvytku intelektu/ T.2, №2 (13), 2016 – Rezhym dostupu: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/18

5. Kovalenko-Kobylyans"ka I. H. Intelktual"nij rozvytok u starosti / I.H.Kovalenko-Kobylyans"ka // Aktual"ni problemy psixologiyi: Zbirnyk naukovyx prac" Instytutu psixologiyi imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrayiny. – 2015. – T. II: Psixologichna hermenevtyka. – Vypusk 9. – S. 119-129.

6. Kornilov Ju.K. O razlichijah metakognicij uchebnoj i professional'noj dejatel'nosti /Ju.K.Kornilov // Kognitivnoe obuchenie: sovremennoe sostojanie i perspektivy / Pod red. T.Galkinoj i Je Lourera. – M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 1997. – S. 191 – 200.

7. Lotoc"ka Yu.M. Psixologichna yakist" zhyttya yak naslidok nashyx vyboriv [Elektronnyj resurs] / Yu.M.Lotoc"ka //Texnologiyi rozvytku intelektu. –

T.2, № 5 (16) 2017. – Rezhyim dostupu:
http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/10

8. P'jankova S.D. Nelinejnost' razvitija kak psihologicheskij fenomen i literaturnyj motiv [Jelektronnyj resurs] / S.D. P'jankova // Psihologicheskie issledovanija: jelektron. nauch. zhurn. 2009. N 1(3). URL: <http://psystudy.ru>

9. Smul"son M. L. Rozvytok intelektu ta sub'yektnosti doroslyx u virtual"nomu prostori [Elektronnyj resurs] / Texnologiyi rozvytku intelektu, T.2, № 2(13), 2016. Rezhyim dostupu
http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/18

10. Smul"son M.L. Intelekt i mental"ni modeli svitu / M.L. Smul"son // Naukovi doslidzhennya kohnityvnoyi psyxolohiyi – Ostroh: Vyd-vo Nacional"noho universytetu “Ostroh”, 2009. – Vyp.12. – S. 38 – 49.

11. Smul"son M.L. Psyxolohiya rozvytku intelektu: monohrafiya / M.L. Smul"son. – K.: Nora-Druk, 2003. – 298 s.

12. Holodnaja M.A. Psihologija intellekta. Paradoksy issledovanija. /M.A.Holodnaja– Moskva – Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta, 1997. – 392 s.

Отримано: 13.10.2017

Відрецензовано: 21.10.2017

Опубліковано: 8.11.2017